

розкопок Луки-Врублевської на Дністрі знайдено піч, що символізувала Сонце. Під нею була захована голова бика, а в печі спалювались жертви - кам'яні жіночі фігурки.

Боротьба племен, які мали різних тотемів, різні культури відбилась і на образі тура в українському фольклорі. В одній з щедрівок співається про поєдинок Іванка з дев'ятирогим Туром (Оленем). Переможений тур віддає Іванкові свої роги (символ влади чи святості. Цей же символ зустрічаємо і в єгипетській міфології). Згадаймо, що в уявленні багатьох племен вбити чи підкорити тотем – ворога означає перемогти й саме плем'я ворожого тотему. “Звіриний образ чорта, з рогами, з хвостом, з шерстю, показує його давніший образ міфологічного тура-олена з дев'ятьма рогами”, - вважає І.Нечуй-Левицький [Нечуй-Левицький І. Світогляд нашого народу. Ескіз української міфології.- К., 1990.- С. 57]. Як не згадати тут і колядки, в яких колядники “погрожують”: “Як не даси пирога, візьму бика за рога та виведу на поріг, та викручу правий ріг. Буду рогом трубити, а воликом робити”.

Як бачимо, в фольклорі й міфології українців зустрічаються цілком протилежні за компліментарністю спогади про етноархетип бика. Тож знову напрошується думка про збереження в історичній пам'яті уламків світогляду різних етносів. Та й висліди археологів ніби зміцнюють цю думку. Б.Рибаків звертає увагу на те, що в речах, знайдених при розкопках лісостепових курганів, на відміну від скіфських степових, часто зустрічаються зображення оленя (лося) [Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.-М.,1988.- С. 61]. Але ж саме скіфські ідоли зображуються з турячим рогом в руках. Залишається припустити, що образ дев'ятирогого тура-олена, то вже пізніший сплав уявлень різних племен про різні тотеми.

Отже, креативна функція образу бика полягає в тім, що його використання надає нам частку матеріалу для поглиблення знань про етногенез українців. Для виявлення ж закономірностей і особливостей становлення ментальності українського етносу цей етноархетип може прислужитися хіба що як допоміжний матеріал.

Як бачимо, навіть побіжний погляд на проблему тотемізму в українській дохристиянській міфології розкриває нам нові грані важливих проблем становлення особистості, розвитку світоглядних уявлень в системі міфологічної свідомості.

КРИТЕРІЇ ХРИСТИЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ У СТАРОДАВНІХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ**

II Ватиканський Собор Вселенської Христової Церкви під гаслом „аджорнаменто” закликав християн новим поглядом глянути на нехристиянські релігії, а також ті, які готували прихід Христового слова на їхні землі. „Вже з давнини і по сьогоднішні часи серед різних народів існує певне відчуття цієї тайної сили, що діє в явищах природи та в подіях людського життя, більше того, а деколи й визнання Найвищого Божества, а то й Отця. Це пізнання і відчуття просякає глибоким релігійним почуттям їхнє життя. ...Католицька Церква не відкидає нічого з того, що в цих релігіях є правдиве і святе. З щирою пошаною глядить на ці способи життя і дії, на ці заповіді і науки, хоча в багатьох речах є відмінні від того, що вона визнає і проповідує, не рідко, однак, виявляють промінь тієї Правди, що просвітлює всіх людей” [Декларація про відношення Церкви до нехристиянських релігій // Документи II Ватиканського Собору.- Львів, 1996.- С. 306-307].

Синод єпископів (1997 р.) в Римі закликав упорядників катехизмів не тільки зберігати до інших релігій повагу і розуміння, а навіть створювати думку, що прислухається до цих релігій, і виявляти скрите в них „semina Verbi” (насіння Слова). Це переходить межі класичних вчень про нехристиянські і дохристиянські релігії для пізнання їх духовного досвіду і тих методів, якими їх прихильники пояснювали і висловлюють цей досвід.

В історії різних народів, в тому числі і стародавніх слов'ян, діє закон: чи вони повинні були мати досвід спілкування з Богом у своїх релігіях і через них, або чи вони були цілком нездатні до цього. Специфіка їх історії, суспільства і культури залишали їм цей єдиний вибір. В межах загальної історії Божого самовиявлення стародавня слов'янська релігія виявилась істинним середником Одкровення і Спасіння. Релігійний досвід наших предків набрав своєї форми через їх сім'ї, спільноту, священні тексти, богослужіння, моральні кодекси та інше. Бог правдиво перебував і діяв з метою вести цей досвід в загальну історію Одкровення і Спасіння, при цьому незважаючи на всі ці людські елементи, які виявилися тимчасовими, помилковими.

* Волинець О.О. – кандидат філософських наук, викладач кафедри політології Національного Університету „Львівська політехніка” (м. Львів).

** © Волинець О.О. , 2003

Багато грецьких Отців Церкви, роздумуючи про всеохоплюючу роль Христа в людському досвіді, пов'язаному з Богом, використовували поняття „logos spermatikos” (втілене Слово). З таким поглядом на речі, спасіння, запропоноване тим, хто жив до Христа, прийшло через Бога-Слово, яке стало плоттю в повноті часів. Як учасник творіння, Слово перебувало – у всякому разі, в якості сім'я (spermatikos) – в кожній людині. Таким чином, ті, які жили до Втілення, були кормлені Божественною істиною і поставлені на путь спасіння Словом Божим. Розквіт цього напрямку думки пов'язаний зі святим Юстином, Климентом Олександрійським та Іринеєм, які розглядали старозавітних і грецьких філософів як „християн до Христа” [Коллінз Дж. О. Фундаментальна теологія.- СПб., 1993.- С. 138-144]. Маємо підстави вважати, що місіонери, які принесли на наші землі Добру Новину, не принесли нам чогось цілком невідомого. Христос вже перебував там, ще до прибуття перших місіонерів (як „semina Verbi”) [Там само.- С.138-144].

Якої б визначеної форми не набирав релігійний досвід, що походить від Бога, в ньому завжди буде виділятися деяка орієнтація на Христа. Але доцільним є виявити якусь тринітарну форму в релігійному досвіді, здобуту стародавніми слов'янами в їх співставленні зі світом природи, навіть якщо ці „vestigia Trinitatis” (сліди Трійці) будуть визнані такими тільки у світлі віри.

У наших пошуках правдивого релігійного досвіду стародавніх слов'ян ми можемо справедливо передбачити, що, незважаючи на всі невдачі, зумовлені людською гріховісністю і невірним тлумаченням, ми обов'язково знайдемо сліди Трійці. Всюди, де Бог є і переживається досвідом, присутня Трійця (ubi Deus, ibi Trinitatis). Для прикладу можна навести індуську тріаду (Брахма, Вішна, Шіва), або ж інь, янь і дао в даосизмі.

Тепер можемо виділити критерії, які вказують на присутність Христа в дохристиянських релігіях. Такими є критерії глибини, наслідків, христологічної орієнтації та тринітарної форми. Ці критерії визначають наступні питання: чи відкриває даний релігійний досвід початкові, абсолютні елементи в суті людського існування? Чи змінює він наступну поведінку і вселює в людей більшу надію й любов? Чи відкриває цей досвід деяку головну орієнтацію на Христа? Чи несе які-небудь „vestigia Trinitatis” (сліди Трійці?).

Навівши вищезгадані чотири критерії, можемо дослідити їх вияв у дохристиянській релігії наших предків.

Критерії глибини. Микола Костомаров відзначає, що український народ – глибоко релігійний народ, бо як би не склалися обставини, яке б не

було виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів.- Мюнхен-Рим-Париж, 1986.- С. 179]. Тоді як росіянин виявляє свою побожність тим, що роздумує над поверхневими формами, буквою, то українець питає себе про те, який вплив справило на нього богослужіння, урочистість обряду, високе значення свята.

Наші предки, а зрештою – і сучасники, у своєму релігійному житті ніколи не звертають уваги на зовнішні прикмети, а намагаються ввійти в глибину, збагнути суть і вагу своєї віри. Універсальність, повага до кожного глибоко відчутого вияву релігійності; увага, скерована на зміст, а не на форму, – такі характерні риси української ментальності.

Серед багатьох джерел нашої релігійності можна відзначити такі, як географічне положення, м'який, помірний клімат, землеробський і скотарський спосіб життя. В пізніші часи важливим чинником формування релігійності наших предків можна вважати геополітичне положення. Історія нашої держави – це історія країни при „битій дорозі”, якою проривалися орди кочовиків, приносячи з собою боротьбу, випадковість, терпіння, смерть, а часто – й цілковиту руїну, знищення. А це вже нагадує ситуації модерної екзистенціальної філософії, – ситуації, які мусять привести до філософічної застанови про призначення людини та суть життя.

Свідченням цього може бути й те, що в першоджерелах майже немає згадки про величні культові споруди у стародавніх слов'ян. Жертви, часто безкровні, приносилися просто неба. Коли германські племена філософічно ставилися до життя, романські – політичним хистом, то наші предки були народом, насамперед, релігійним.

Критерії наслідків. Релігійність українського народу втілюється в моралі. Як зазначає отець Атанасій Великий, характер української народної творчості від найдавніших часів чітко диференціє добро і зло. Для прикладу, в українських прислів'ях осуджуються злі, сердиті, безсовісні, нахабні, лихі, хитрі, скупі, ненажерливі, заздрісні, вперті, вередливі, пихаті, злодійкуваті люди. Про пихатих народ говорить: „Чи дурень, чи пишен, чи в дурного зимував”; „Дметься, як жаба проти вола”. На думку згаданого дослідника, в таких рисах фактично проявляється те, що в християнській моралі віднесено до сімох головних гріхів. Він зазначає, що перелік негативних типів людей відповідає тому, який подає святий апостол Павло в першому Посланні до коринтян. „Ані розпусники, ані ідолопоклонники, ані перелобники, ані розгнуздані, ані

мужоложники, ані злодії, ані зажерливі, ані п'яниці, ані зломовці, ані грабіжники Царства Божого не успадкують”, – каже святий Апостол [1 Кор. 6:9-10].

На противагу негативним рисам у нашого народу завжди цінувались працьовитість, скромність, дбайливість, доброзичливість. Про роль праці йдеться в багатьох прислів'ях: „Хто сіє, той віє”, „Не взявшись за сокиру, хати не зробиш” та інші [Гринів О. Національно–духовне відродження.- Львів, 1995.- С. 41-42].

Слід відзначити і раніше вже згадуваний феномен наших предків у соціальному житті – пошана і турбота про старших і немічних членів общини. Тоді як у германців центральне місце займає дитина, то у стародавніх слов'ян – турбота про батьків і дідів. Цей феномен, як наслідок релігійного світогляду наших пращурів, є благодатним підґрунтям для нової християнської моралі.

Критерії христологічної орієнтації. Видатний український філософ ХІХ століття Юркевич прийшов до висновку, що виявлена в категоріях раціональних філософська думка не в стані охопити цілого і правдивого буття. Аналізуючи сучасну йому філософську проблематику, вчений прийшов до створення філософії серця, яка стояла у яскравій протилежності до модного тоді матеріалізму, а також до крайнього раціоналізму, чи інтелектуалізму [Янів В. Релігія українців з етнопсихологічного погляду.- С. 187].

Багато вітчизняних вчених, зокрема такі, як Сковорода, Гоголь, Куліш, Шевченко, Липинський, наголошували на ролі почуттів в житті українця, пов'язували нашу національну рису з християнством. „Натхненням людських сердець, духом євангельської любові задумали й Кирило–Методіївські братчики переіменити весь суспільно–політичний лад на крашій, визволити Україну та звести слов'ян в одну братерську спільноту народів. І ця їх орієнтація була не безосновна: хіба ж не Христос розпочав нову добу в історії людськості, піднісши саме любов, себто одну з найвищих емоцій, до щабля найвищої чесноти і ставлячи в залежність від неї порятунок душі? Не даремно ж називає Кайзерлінг Христа „першим свідомим піонером почуття людяності” [Там само.- С.188].

На основі вищенаведеного, можемо зробити висновок, що Христос („*semina Verbi*”) перебував у дохристиянських віруваннях наших предків як філософія серця, як заповідь любові до ближнього.

Критерії тринітарної форми. На основі дослідження загадкової „Влесової книги” французький дослідник Борис Ребіндер пише, що особливістю слов'янської релігії є те, що її боги утворюють трійці, звані Триглавами. Слово „Триглав” означає нібито істоту з трьома головами, але

при цьому зазначається, що це не так, що це „велика таємниця” (як і у християнстві).

Передусім існує Головна Трійця – Великий Триглав, до якого входили Сварог, Перун та Світовид. Згідно тексту „Влесової книги” Сварог – творець неба і землі, живе у просторі, що зветься Сварга. Це слово віднаходять в Індії, чим підтверджується, що слов'янська релігія була принесена браминам арійцями за тисяча шістсот років до нашої ери. В старослов'янській мові є похідні цього слова: свєргнуть – значить скинути з висоти [Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян.- С. 33].

Другим у Головній трійці був бог Перун, який за текстом „Влесової книги”, „обертає колесо (цикл) народження живих істот, і який веде нас шляхами справедливості” [Там само.- С. 35].

Третій бог Головної Трійці – Світовид. Тобто Світовид – це „світло, яке дає можливість бачити світ”. Культ світла особливо характерний для вірувань слов'ян. Світовидові співалися гімни, бо він є світло, завдяки якому ми можемо бачити світ, що нас оточує і мати правдиве життя, яке здобувається через покаєння.

Вважалося, що Сварог є Перуном і Світовидом водночас. Це було таємницею, бо і Перун і Світовид – володарі Неба.

Нас примушує замислитись, чи старослов'янська Головна Трійця не є тим слідом Триєдиного Бога („*vestigia Trinitatis*”) у дохристиянських віруваннях українського народу?

Як бачимо критерії елементів правди у нехристиянських релігіях були присутні у релігійній свідомості стародавніх українців. Якщо охарактеризувати кількома словами релігію слов'ян, то можна сказати з усією правдоподібністю, що наші предки поклонялися Життю. Життя було для них виявом присутності Верховного Божества, яке сотворило всіх живих істот і всю природу. Дорога Правди і Життя, проголошена Спасителем, ледь помітними стежечками починалася у дохристиянських віруваннях українського народу.

Всі ці риси релігійного світогляду наших предків століттями формували образ святості, який з прийняттям Христової віри утворив своєрідний і неповторний культ святих Київської землі.

У праслов'янській свідомості поняття святості ототожнюється з ростом, благодатним розквітом певної животворної субстанції, який веде до дозрівання плоду, як завершення всього попереднього розвитку і прориву до нового, вищого стану. У праслов'янському світогляді місцем святості у просторі і часі вважалися ті зони, які наче збирали довкола себе весь світ. Ці зони населяв відповідно до значущості їх „святий народ”, який жив „святим життям”, що сприймається як ідеальний орієнтир для

організації людської життєдіяльності [Горський В. Святі Київської землі.- К., 1994.- С. 7-8].

З прийняттям християнства святість з просторово-часових уявлень трансформується до трансцендентної дійсності. Тут святість, передусім, розуміється як сподівання на інший світ, на цінності, які не від „світу цього”. На відміну від міфологічного християнське усвідомлення поняття святості спрямоване поза межі наявного буття. Ось деякі ідеали, сформовані нашими предками і живучі до сьогодні серед нас: ідеал мудрості (княгиня Ольга), ідеал милосердя (князь Володимир), ідеал стратотерпця (Борис і Гліб), ідеал смиренності (Києво-Печерські подвижники).

Коли християнство ставало державною релігією, а головне тоді, коли прийняття його було обов'язковим або давало якісь земні блага, тоді воно носило часто зовнішній характер. Це створювало ґрунт для синкретизму – поєднання старої віри з новою, адже те, що набуває віками, не може відразу забуватися. Двовір'я спостерігалось довгий час ще на греко-римському ґрунті, а деколи сильне і тепер.

Письменник Мережковський згадує про модні в епоху Ренесансу змішання християнських і поганських обрядів: „... Так Святе Причастя називалося „божественною поживою, укритою від слабкого зору людей під виглядом Церери і Ваха”, тобто хліба і вина; Діана, Феміда, Еол слугували Матері Божій, коли архангел Гариїл благовістував у Назареті, Меркурій підслуховував коло дверей і передавав цю звістку збору олімпійців...” [Мережковський Д.С. Воскресшие боги Леонардо да Винчи.- М., 1990.- С. 544]. Тут варто згадати також про вшанування міфічних тролів в сьогоденні скандинавських країнах, зокрема в Норвегії.

Деякі з дохристиянських вірувань збереглися і в нашій сучасній культурі, яка є християнською. Їх можна умовно поділити на три категорії: позитивні, негативні, нейтральні. Що стосується позитивних елементів у дохристиянських віруваннях і звичаях, то хочеться наголосити на досить тісному зв'язку Української Церкви з народною творчістю. Це особливо помітно у святкуваннях Різдвяного циклу. Багато дослідників відзначають відмінність між українськими і російськими народними віруваннями, а при протиставленні ставлять деколи Росію з одного боку, а Європу, включно з Україною, - з іншого. Звичай колядування в європейців, зокрема українців, є наскрізь просякнутий християнською тематикою, часто апокрифічною, але релігійною, і спрямований на прославлення Христа. Натомість російське колядування зберегло характер старого магічного ритуалу, спрямованого на привороження врожаю і щастя. В Україні спільна боротьба Церкви і народу за своє визволення, в обороні своєї релігії і

культури зблизила церкву з народом так, що не постало різкого протистояння між ними.

Любов до землі, пошана до хліба (обряд „посівання” на Новий Рік – це підсвідома, віковична туга наших предків за правдивим Хлібом Життя, який і приніс для нас Спасителя Світу. Звідси в нашій духовності євхаристійний культ має свою неповторну особливість. Дари природи, перетворені і наповнені воскреслим Христом, є засобом нашого поєднання з Пресвятою Трійцею. Ці дари, які є для поживи нашого тіла, стають джерелом нашого безсмертя, поживою нового життя. Через Євхаристію єднається не тільки людина з Богом, але й увесь Всесвіт, водночас мертва природа і всі сотворіння освячуються і земля підноситься до небес.

У сьогоденні пережитках дохристиянських вірувань існує багато „нейтральних” звичаїв. Деколи досить важко відкрити зв'язок якогось звичаю з давнім світоглядом. Для прикладу, звичай гойдалки під час весняних і літніх забав сільської молоді видається на перший погляд забавою без будь-якої світоглядної основи. Проте, дослідники вважають, що звичай гойдалок мав первісно логічне значення, виконувався у дні сонцестояння та сонцеповороту, щоб рухом гойдалки викликати й оживити рух Сонця [Микитюк Б. Християнські і позахристиянські елементи в українських народних звичаях // Релігія в житті українського народу.- Рим-Париж, 1966.- С. 93].

Залишки дохристиянських вірувань віднаходяться у нашій мові, фразеології. Наприклад, у Галичині поширений вираз „віддаватися” (виходити заміж), що є явно нехристиянський. Наша фразеологія дуже часто уособлена, а це пережиток поганства (наприклад, дощ іде, сонце заходить, вітер бушує).

Є ще одна цікава форма, що постала під впливом дохристиянських вірувань і носить сьогодні „нейтральний” характер. Це є безпідметові речення на – ло. Вони завжди злого, нехорошого змісту. Підмет у них – диявол, щось нечисте. Але називати відкрито цього підмета не можна, бо ще сам з'явиться, тому постали ці форми на – «ло», як нейтральні (наприклад, „кинуло в гарячку”, „руки-ноги покрутило”, „щось мучило”, „мову відібрало”).

Частково розглянемо негативні елементи дохристиянських вірувань. Найбільш віддаленими від релігії є звичаї з елементами забобону, бо вони засновані на магії. Суттю релігії є віра в Бога – найвищу і найдосконалішу істоту. Тому цілком звичаїв з релігійною основою є виявляти назовні цю внутрішню настанову у спосіб гідний супроти вищої істоти, отже, прославляти, просити її, дякувати їй.

Суть магії полягає в переконанні про існування істот, які радше є рівні людям, бо їхня вищість відносна і не впливає з внутрішньої, власної і вічної досконалості. Рівень цих істот можуть досягнути звичайні люди через засвоєння подібного знання, яке можна назвати „протизнанням”. Забобонні звичаї є в переважній більшості, практичним застосуванням людського знання проти ворожих сил. Отже, при забобонних звичаях люди не прославляють, не просять і не моляться до вищої істоти, але прагнуть своїми протизаходами змагатися з нею або з ними, берегтися, або нападати, відганяти, залякувати, оминати і перехитрювати їх. Такі випадки мені, автору статті, довелося спостерігати на Волині (с. Світязь), де ще й до сьогодні поширені повір'я про відьом, які перетворюються на тварин, заходять у чужу стайню і відбирають молоко в корови. Тут люди, застосовуючи своє протизнання, установили деякі звичаї. Так, в надвечір'я важливих свят (наприклад, перед Різдом, Йорданом) селяни на високих жердинах чіпляють віники, щоб цим загородити відьмам вступ на подвір'я, під двері сиплять такого маку, що на Святвечір стояв на столі.

Часто магизм підступно впливає на свідомість сучасної людини. Так сьогодні популярними є різного роду ворожбити, мальфари (гуцільське), „цілители” і т.п.

У магизмі скрито присутня та духовна тенденція, яка закорінена в первородному грісі людства: поставити себе в центрі світобудови і заставити служити собі її сили. Магизм вносить в релігію сліпу, майже маніакальну віру у всесильність ритуалів і заклять. На духовну сферу переноситься мертва причинність, виникає відношення до вищого без живого релігійного почуття. Були випадки побиття ідола, якщо він не виконував потреб просячого. Про живучість цього „споживацького” ставлення свідчать випадки “покарання” статуй святих за невиконання прохань народу навіть у християнських спільнотах [Мень А. История религии. Т.2: Магизм и единобожие.- М., 1991.- С. 58].

Релігійний магизм переконаний, що вищу силу можна заставити підкоритися. Лише варто для цього знайти якесь слово, або дійство – і все буде в руках людини.

Магизм чекає від Неба тільки дарунків, природу хоче підкорити, в людському суспільстві встановлює насильство. В колективі, підкореному волі царя-мага, особа має розчинитися серед плем'яного цілого, бо володарю легше керувати „масою”, ніж особистостями. Нам сьогодні так важко прийняти демократію, позбутися психології псевдоколективізму, бо, на жаль, у підсвідомості живе магична віра в „добраго і справедливого” керівника спільноти. Нашому народові необхідно скинути тягар магизму, забобонів, особливо тих, які паралізують творчу активність і релігійний

геній людини. Адже тільки у свідомості особистої відповідальності і духовної свободи знаходить людина своє покликання як образ і подобу Творця Всесвіту.

Дохристиянські вірування наших предків мають сьогодні як гарячих прихильників, так і не менш гарячих противників. Перші вбачають у християнстві мало не нищителя стародавніх перлин національної культури. І тут варто погодитися з думкою, що, прищеплюючи Христову віру в нашому народі, грецькі місіонери тотально перекреслили всю багату дохристиянську культуру наших предків. Православна Церква не виявила такої толеранції до культури поганської як Західна (наприклад, висока культура ренесансу, бароко), а продовжувала нещадно воювати не проти поганської культури класичної: грецької та римської, а проти культури місцевої, хоча з часом і змушена була з цією ж культурою до певної міри поєднатися. Напевно був брак мудрого провідника-філософа (хоча спроби були), який прищеплював би Божественне Слово на добрій ниві народної культури. Може тоді вдалося б уникнути багатьох проблем з неопоганством в минулому і в сьогодні.

Противники дохристиянських вірувань категорично відкидають всю стародавню дохристиянську культуру. Ця крайність не позбавлена свого підтвердження в Біблії, це відбиток напружених духовних битв, коли Ізраїль відстоював свою віру перед лицем поганства. Християни напочатку також кинули виклик античному світові. Для заперечення цієї крайності можна навести приклади біблійних Мелхіседека, Валаама, Йова.

Отці і вчителі Церкви, зокрема Юстин, Афінагор, Климент Олександрійський, приймали ідеї Платона, Піфагора, Арістотеля і стоїків як спадок, що природно належить Церкві.

Початок християнському розумінню релігійної історії поклав апостол Павло, який вказав на подвійний характер релігійного процесу в історії. З одного боку, помітна деградація і притемнення істини, але з іншого – видно шлях просвітлення.

На часі сьогодні є глибоке дослідження дохристиянських вірувань нашого народу, але тут потрібне власне християнське вирішення проблеми. Це вирішення має перемогти, як сліпі „патріотичні” погляди неопоганства, так і неоправдану вузькість світогляду крайніх ортодоксів. Воно веде не тільки до визнання цінного ядра у стародавній культурі, але і до осмислення релігійних пошуків наших предків у світлі Історії Спасіння.

Центральне положення Христа в духовній динаміці світу робить цю динаміку шляхом, хоча зигзагоподібним і нерівним, але все-таки спрямованим до світла Богочоловіка.